

نوع مقاله: ترویجی

بررسی تطبیقی برخی مؤلفه‌های زیست محیطی در سه دین هندو، زرتشت و اسلام (مورد پژوهی: آب، جنگل و حیوانات)

nasiri@sku.ac.ir

hkhedriharibvand@gmail.com

ataollah.ebrahimi@gmail.com

s.yimin@yahoo.com

کلیه ولی الله نصیری / استادیار گروه ادیان و عرفان تطبیقی دانشگاه شهرکرد

حجت‌الله خدیری / استادیار گروه مرتع و آبخیزداری دانشگاه شهرکرد

عطاءالله ابراهیمی / دانشیار گروه علوم طبیعت دانشگاه شهرکرد

سیمین یاری / دانشجوی دکتری ادیان و عرفان دانشگاه فردوسی مشهد

پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۲۴

دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۲۲

چکیده

امروزه حفظ محیط زیست به یکی از دغدغه‌های بشریت تبدیل شده است، همه نگران تخریب زیست محیطی هستند. این در حالی است که عصر مدرنیته، زندگی و شیوه زیست، جوامع انسانی را تحت تأثیر قرار داده، که حاصل آن تخریب محیط زیست است. هدف این پژوهش، ارزیابی نگرش و مقایسه تطبیقی سه دین هندو، زرتشت و اسلام در تنوع زیستی، آب، جنگل و حیوانات، با روش اسنادی و کتابخانه‌ای است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد نگاه ادیان مختلف در مسائل زیست محیطی و منابع طبیعی هماهنگ و همراستاست. در این پژوهش از آموزه‌های سه دین هندو، زرتشت و اسلام، که سفارش اکیدی به حفاظت از طبیعت شده، و آب، درخت و برخی از حیوانات تقدس خاصی داشته، استفاده شده است. بنابراین علی‌رغم اینکه در چند دهه اخیر تلاش‌های زیادی انجام شده و قوانین و کنوانسیون‌های مختلفی توسط دولت‌ها وضع شده است؛ اما هیچ‌کدام چندان بازدارنده و کارآمد نبوده‌اند. لذا ضروری است برای حفظ تنوع زیستی، آب، گیاهان و حیوانات و اثربخشی قوانین، از آموزه‌های دینی در زمینه مسائل زیست محیطی و توسعه برنامه‌های آموزشی و ترویجی بهره گرفت.

کلیدواژه‌ها: محیط زیست، هندو، زرتشت، اسلام، آب، گیاه، حیوانات.

مقدمه

این موارد، تنها بخشی از پیامدهای دخالت‌های بی‌رویه و نادرست انسان بر محیط زیست طبیعی بوده است. استفاده نادرست از طبیعت و بهره‌برداری بدون ضابطه و غیرعقلایی از آن، زمینه نابودی محیط‌زیست را فراهم کرده است؛ به گونه‌ای که هشدارهای دانشمندان نسبت به عواقب فاجعه‌بار این اثرات مخرب، انسان‌های سرمست از پیشرفت علم و تکنولوژی را نیز هراسناک کرده است؛ به طوری که همچنان در اندیشه راه‌حلی برای غلبه بر این معضلات هستند.

تهدید و کاهش بیش از حد تنوع بیولوژیکی و زیستی، انقراض برخی گونه‌های جانوری و گیاهی، تنها بخشی از عواقب ناگوار این دخالت‌های بشری در طبیعت است. از این‌روست که دانشمندان پژوهشگر در حوزه محیط‌زیست، با اطلاع از دخالت‌های نابجای خود در طبیعت با طرح مفهوم توسعه پایدار (Sustainable Development) درصدد جبران بخشی از دخالت‌های نابجای خود و تعادل بخشی میان اجزای زیست‌گه برآمده است. در این زمینه، دو دیدگاه کلی مطرح است؛ در دیدگاه اول، انسان را بخشی از حیات موجود در کره زمین و موجودی نظیر سایر موجودات دیگر می‌داند و استفاده از طبیعت توسط وی نباید موجب ضرر و زیان به سایر موجودات شود و بشر نیز بخشی از حیات است و تابع قوانین بوم‌شناختی که همه گونه‌های این کره از آن پیروی می‌کنند؛ و بنابراین امور بشر بایستی در هماهنگی و توازن با طبیعت پیش رود. در دیدگاه دوم، جامعه بشری فراتر از همه موجودات و انسان، حق دارد از مظاهر طبیعت بهره‌کشی کند؛ اگرچه منجر به نابودی بخشی از طبیعت گردد! تحقیق و تفحص در دیدگاه‌های فوق می‌تواند شیوه نگرش و تنظیم رفتار بشر با طبیعت را مشخص کند.

این پژوهش تلاش کرده نشان دهد محیط‌زیست یکی از دغدغه‌های مهم ادیان است و اهمیت محیط‌زیست را در این ادیان بیان می‌کند. پژوهش‌های صورت‌گرفته در این زمینه، بیشتر حاکی از توصیف وضع موجود هستند و هرگز از روش تطبیقی و تحلیلی استفاده نکرده‌اند. در مقاله «قربانی در ادیان» (فراهانی، ۱۳۸۰) به مقوله قربانی از منظر انسان‌شناسان دین پرداخته است.

در مقاله «آب در ادیان الهی و غیرالهی» (غفاری و همکاران، ۱۳۹۴)، به تقدس آب و نگاه ادیان مختلف به دریاها و طوفان‌ها اشاره شده است. در مقاله «تقدس آب، نگاهی مشترک در ادیان الهی» (علیزاده نمدال، ۱۳۹۳)، به جنبه‌های پاک‌کنندگی و طهارت آن اشاره شده است.

بسیاری از مردم، هنگامی که سخن از بحران‌های زیست‌محیطی و رابطه آن با دین به میان می‌آید، نسبت به دوران‌های پیشین که به ظاهر پیچیدگی کمتری داشت و پرسشگری از عقاید و اعمال دینی تا بدین حد با بی‌پروایی همراه نبود؛ احساس دل‌تنگی می‌کنند. یکی از چالش‌های پیش‌روی ادیان، چگونگی روبه‌رو شدن آنها با بحران زیست‌محیطی است که بسیاری معتقدند بر اثر ماتریالیسم بی‌حد و مرز، عرفی شدن و صنعتی شدن لجام‌گسیخته در جوامع امروزی، پدید آمده است. در واقع بعضی معتقدند که جدا کردن دین از زندگی می‌تواند یکی از علل عمده این معضل باشد. از طرفی رشد جمعیت و به‌دنبال آن کمبود غذا به‌عنوان یکی از چالش‌های بشری در دو قرن اخیر معرفی شده است (عینی‌زیناب و سبحانی، ۱۳۹۷). در راستای افزایش راندمان تولید، کشورها از کشت سنتی به صنعتی روی آورده‌اند (همان، ص ۱۳۵). با توجه به اهمیت بخش کشاورزی در تأمین مواد محصولات و امنیت غذایی، دست‌اندرکاران با به‌کار بردن تکنولوژی‌های جدید و استفاده از سموم و کودهای شیمیایی سعی در افزایش تولید محصولات داشته‌اند (برقی و دیگران، ۱۳۹۶). مواد شیمیایی همچون آفت‌کش‌ها، مواد یا ترکیباتی‌اند که برای نگهداری از محصولات در برابر علف‌ها و آفت‌ها، با هدف افزایش میزان تولید و حفاظت از سلامت انسان در برابر امراض احتمالی منتقل شده توسط حشرات به گیاه و... استفاده می‌شوند (همان). به‌دنبال این، کشف و اختراع انواع سموم دفع آفات، کودهای شیمیایی، واریته‌های جدید و ماشین‌های کشاورزی در پاسخ به نیازهای جدید مورد توجه قرار گرفته که نقطه عطفی در زمینه بروز آسیب‌های جبران‌ناپذیر به محیط‌زیست بوده است (کهنسال و نقوی، ۱۳۹۲). مصرف آفت‌کش‌ها نگرانی‌های جدی را برای انسان و حیات وحش ایجاد کرده است؛ چراکه آنها در حداقل میزان خود نیز یک ماده سمی هستند (کریمی جشنی و کریمی جشنی، ۱۳۸۷، ص ۱-۱۲). در این راستا، دانشمندان فعالیت‌های خود را به زمینه‌های تحقیقاتی مختلف، همچون افزایش تولید، جلوگیری از خسارات آفات و بیماری‌ها و گسترش کشت مکانیزه سوق داده‌اند (کهنسال و نقوی، ۱۳۹۲). علاوه بر این، پیامدهای دخالت‌های انسان در سایر حوزه‌های مرتبط، اعم از محیط‌زیست و دست‌کاری طبیعت در کاهش تنوع زیستی و انقراض گونه‌های گیاهی و جانوری و در پی آن تخریب جنگل‌ها و مراتع، توسعه بیابان‌زایی، آلودگی آب‌ها، آلودگی هوا، گرم شدن کره زمین، تخریب لایه ازن و... نمود پیدا کرده است.

دنیای برگزار شده است (نصر، ۱۳۷۷). در این مقاله ضمن پرداختن به سه موضوع زیست محیطی، آب، جنگل و حیوانات مقایسه بین سه دین اسلام، هندو و زرتشت صورت می‌گیرد.

۱. آب، احترام و تقدس آن در سه دین هندو، زرتشت و اسلام

۱-۱. دین هندو

از دیرباز آب در نزد هندوها مقدس بوده است. هندوها در گذشته معابد خود را در کنار دریاها، رودها و آب‌ها می‌ساختند و همچنان این رسم کهن و سنتی را دنبال می‌کنند. قبل از عبادت معمول، با آب غسل و تطهیر می‌کنند. علاوه بر این از آنجاکه آب ماده اولیه حیات است و به‌عنوان عنصری همراه با پاک‌ی و طهارت مادی و روحانی مطرح است در معماری معابد از این مایه حیات بهره برده‌اند. ضمن اینکه هندوها در عبادت معمول، اکتفا به عبادت در برابر محراب نمی‌کردند؛ بلکه در هر گوشه‌ای از ساحل رودخانه تا پای درخت بلند، هر جا چند سنگ گرد آمده باشد (در رسوم هندو شیوا نام دارند)، آن را مورد پرستش قرار می‌دادند (سوامی، ۱۳۸۴، ص ۵۹-۶۲).

سرلو در کتاب **فرهنگ نمادها** به منشأ پیدایش و هستی آب اشاره کرد و اظهار داشت: «در وداه‌ها (Vedas)، آب را ماتریتاما (matritama) (مادرانه‌ترین) دانسته‌اند؛ زیرا در آغاز، همه چیز مانند دریایی بی‌نور بود». در ادامه به حفظ محیط‌زیست و آلوده نکردن آب به‌واسطه تمیزکنندگی و نگه‌دارندگی آب اشاره می‌کند و اظهار می‌دارد: «در هندوستان به‌طور کلی عنصر آب را نگاه‌دارنده زندگی می‌دانند که در سراسر طبیعت، به شکل باران، شیرۀ گیاهی، شیر و خون جریان دارد؛ آب‌ها نامحدود و بی‌مرگ، آغاز و پایان تمامی پدیده‌های روی زمین‌اند» (سرلو، ۱۳۹۲، ص ۹۱).

ساخت معابد و مکان‌های زیارتی هندوها در کنار دریاها و آب‌ها از قداست والایی برخوردار است. آنها تمدن خود را در کنار رود گنگ پی‌ریزی کردند و زندگی خود را مدیون رود گنگ می‌دانند و بر این باورند که رود گنگ از آسمان سرچشمه می‌گیرد. هندوها برای به‌دست آوردن خلوص و دوری از آلودگی‌های مخرب دنیوی یا ناسالم، در این رودخانه‌ها غسل‌های آیینی به‌جا می‌آوردند (ناس، ۱۳۸۷، ص ۲۸۶-۲۸۷). و اثر آورده است که هندوهای باستان غسل تعمید را در رود گنگ انجام می‌دادند (سانس، ۱۹۱۲، ص ۱۴۲). قابل ذکر است تعمید توسط مصریان نیز انجام می‌شده و یهودیان بعدها از آنها اقتباس

در مقاله «گیاهان دارویی در اسلام و ادیان» (دریاباری و همکاران، ۱۳۹۲)، به اهمیت گیاهان دارویی و نقش آنها در سلامت جسم انسان از دیدگاه‌های اسلامی اشاره شده است.

مقاله «بررسی حقوق جانداران در اسلام و زرتشت، با تأکید بر جهان‌بینی‌ها» (ملایی و اصغری، ۱۳۹۵) به حقوق مربوط به تعامل انسان به‌عنوان اشرف مخلوقات، با سایر موجودات عالم اشاره کرده، که برگرفته از جهان‌بینی این دو دین از باور به خدا و جایگاه خیر و شر در عالم است.

جنبه نوآوری این پژوهش نگاه تطبیقی ادیان به محیط‌زیست و تحلیل‌های صورت‌گرفته در این زمینه است؛ که در هیچ‌یک از پژوهش‌ها مشاهده نشد. سؤالاتی که این پژوهش به دنبال پاسخ به آنهاست عبارتند از: آیا ادیان در زمینه محیط‌زیست آموزه‌های بیان کردند؟ آیا می‌توان در شرایط بحرانی زیست‌محیطی در جهان معاصر از آموزه‌های دینی به‌عنوان تکیه‌گاه استفاده کرد؟ آیا نگاه سکولاری به دین، باعث به‌وجود آمدن این معضلات زیست‌محیطی و اجتماعی شده است؟

با مطالعه در آموزه‌های دینی پی خواهیم برد که نه‌تنها ادیان در زمینه مؤلفه‌های زیست‌محیطی نگاه عمیق و جدی دارند؛ بلکه حفظ خیلی از این مؤلفه‌ها مورد تقدیس قرار گرفته است.

اهمیت پژوهش در این است که قصد دارد نشان دهد موضوع محیط‌زیست و منابع طبیعی و جست‌وجوی راه‌حل‌های واقعی و راهبردهای عملیاتی برای حفظ آن را صرفاً نمی‌توان در وضع و استفاده از قوانین بشری و مواردی از این قبیل منحصر کرد. جامعه بشری مدت‌ها بود که فکر می‌کرد علم و دستاوردهای روزافزون آن، می‌تواند آرامش و رفاه هرچه بیشتر را برای وی به ارمغان آورده و او را از تعالیم مذهبی و الهی بی‌نیاز کند. با وجود این، در عصر کنونی، بازگشت دوباره به معنویت و دستورات دینی را راه نجات انسان مغموم، اما متمول امروزی می‌دانند در این راستا جست‌وجو در دیدگاه‌های ادیان مختلف مفید خواهد بود. مطالعات نشان داده که ادیان الهی برنامه‌های جامعی در زمینه مسائل زیست محیطی ارائه داده‌اند (جوادی آملی، ۱۳۹۲، ص ۲۳۸-۲۴۰). به‌طوری‌که با مروری بر این مطالعات می‌توان استدلال کرد که بحران‌های موجود در جهان امروز، به‌ویژه در زمینه مسائل زیست محیطی، ناشی از ضعف شناخت هستی و سرگشتگی معنوی انسان در این دنیای متجدد است. از این‌رو، طی چند سال اخیر، توجه به نقش دین در حل بحران زیست محیطی آغاز شده و نشست‌های زیادی در رابطه با تعامل دین و محیط‌زیست در سرتاسر

دریاها و دریاچه‌ها آرام یافته‌اند؛ آرام در زمین‌های هفت کشور می‌پیمایند زندگی بالنده را» (رضی، ۱۳۶۲، ص ۳۸۲-۳۸۳).

در ادبیات زرتشتی علاوه بر آناهیتا، تیشتر، ایزدبانوی باران نیز مورد تقدیس و پرستش است. تیشتر، فرشته باران و باران‌آوری، در اصل نام ستاره‌ای به همین نام است که در ایران قدیم پرستش می‌شده است. فرشته باران با اپوش، دیو خشکی، مبارزه می‌کند؛ ابتدا شکست می‌خورد؛ اما سرانجام بر او پیروز می‌شود، آب‌های آسمانی را آزاد می‌کند و بر زمین می‌باراند (عقیقی، ۱۳۷۴، ص ۴۷۴).

احترام به آب، حفاظت از آن و از همه مهم‌تر، حفظ محیط‌زیست، چنان مورد احترام ایرانیان بوده که در اسطوره آب چستی پری آمده است: «آب سبب آبادانی است؛ هر جا که آب نیست، زندگی معنا و مفهوم پیدا نمی‌کند. پس پریان در چاه (قنات)، نماد همان آب و آسارایی است که نه تنها عطش برطرف‌کننده جان‌بخش به تن ناتوان است؛ بل دانه‌های پر شمار و زایش‌برآور انار که به رنگ خون هم تن می‌زند و نشان از رنگ‌های همانند در تن دارد و در آیین میتزایی و دین زرتشتی بس نیکو و مقدس شمرده شده است؛ و اینکه، از این گذر «برسم» که از ترکه تر درخت انار است» (میهن دوست، ۱۳۹۷، ص ۱۴۰). «زرتشتیان برای اینکه آب را آلوده نکنند، اجساد خود را طعمه کرکس‌ها می‌کردند» (ابوالقاسمی، ۱۳۸۳، ص ۳۹۳).

۱-۳. دین اسلام

حفظ محیط‌زیست و اهمیت به آن در دین اسلام به گونه‌ای است که اگر محیط کثیف یا نجس شود، بسیاری از عبادات ایراد و اشکال پیدا می‌کنند. در این راستا، «قداست و پاک نگه داشتن آب در اسلام به گونه‌ای اهمیت دارد که ارتباط میان آب و آیین‌های عبادی و اهمیت دادن به طهارت سبب شد تا در مساجد اسلامی فضاهایی با نام وضوخانه و همچنین حوض آب، در سردر و حوضی در فضای میانی حیاط‌ها وجود داشته باشد» (پیرنیا، ۱۳۵۳).

در متون اسلامی به این مهم به گونه‌ای نگریده است و استناد می‌کند که حکمت الهی و کتاب مقدس قرآن و دیگر آموزه‌های دینی اسلام، به حفظ و ارتقاء شرایط محیط‌زیست توجه ویژه‌ای دارد و تمام اجزاء زیست محیطی را به‌عنوان موجوداتی با شعور می‌نگرد که همه آنها به‌نوعی به تسبیح پروردگار مشغول هستند (شاهولی و لاجینی، ۱۳۸۸). خانه کعبه در مکه در بالای یک چشمه کهن مقدس قرار گرفته است؛ به طوری که می‌توان گفت، پاک‌سازی بدن

کردند (مک‌کاب، ۱۹۱۲، ص ۱۵۲). فرورفتن در آب، به‌عنوان نماد بازگشت به حالت اولیه پاکیزگی و مرگ پیری و تولد مجدد و جلالی روح و روان در جهان تجلی توصیف شده است (کوپر، ۱۳۹۸، ص ۱۵). یکی از اعمال عبادی هندوها این است که در طول رودخانه‌های بزرگ، در ساحل راست، از سرچشمه تا دهانه را طی می‌کنند و دوباره در ساحل چپ به نقطه مبدأ بازمی‌گردند تا به سرچشمه برسند و در بین راه صدها معبد و محراب وجود دارد؛ و یا در ساحل رود به یکی دو معبد بزرگ می‌روند و دسته گلی زرد به رودخانه می‌اندازند و در آن غسل می‌کنند (ناس، ۱۳۸۷، ص ۲۸۶-۲۸۷). یک هندوی پرهیزگار در هنگام انجام سانه‌هایا یا همان نمازهای صبحگاهی و شبانگاهی که در کنار نهر یا حوض آب انجام می‌شود، خورشید را مورد ستایش قرار می‌دهد (همان).

۱-۲. دین زرتشت

احترام به محیط‌زیست و در رأس همه عناصر طبیعی، احترام به آب در دین زرتشت جایگاه ویژه‌ای دارد. از ابتدا عناصر و پدیده‌های طبیعی، مورد توجه زرتشتیان و ایرانیان پیش از زرتشت بوده و به آن اهمیت می‌داده‌اند؛ به طوری که در منابع زرتشت به مواردی در این زمینه اشاره شده است: «این آب‌ها و زمین‌ها و گیاهان را می‌ستاییم؛ این جای‌ها و روستاها و چراگاه‌ها و میهن و آبشخورگاه‌ها را می‌ستاییم؛ و دارنده این روستاها (زمین‌ها) را می‌ستاییم؛ آن اهورامزدا را...» (پورداد، ۱۳۵۶، یسنای ۶۸ پاره ۱۹).

در اندیشه زرتشتیان، پس از آتش، آب مقدس‌ترین عنصر شناخته شده است (نقی‌زاده، ۱۳۸۲، ص ۸۱-۸۳) و اهمیت آب و احترام به آن و حفظ آن، به گونه‌ای است که ایزدبانوی آناهیتا، خدای آب و باران است. آناهیتا به معنای پاک و بی‌عیب، نام نگهبان آب و منظور از نام اردویسور آناهیتا بنا به متن آبان یشت، هم نگهبان آب و هم رودی مینوی و خیالی بوده که مظهر کلیه آب‌های روی زمین است. ناهید در آبان یشت که از زیباترین یشتهاست، در نهایت زیبایی توصیف شده است. در این یشت آناهیتا، آب‌های روان چنین ستایش شده: «می‌ستایم آب را که آفریده اهورامزداست»؛ «و می‌ستایم همه آب‌های پاک را که داده اهورامزداست»؛ «ستایشگرم آب پاک سودرسان زندگی ساز را؛ ستایشگرم آن اردویسور آناهیتا را، آن نگهبان شایسته آب‌های نیالوده گیتی را»؛ «همه آب‌های نالوده و پاک که از ابرها سرازیر شده و بر سینه زمین هم‌چون رودها و چشمه‌سارها و

منابع آبی، مخالف آبادانی است و باید از آن پرهیز کرد. از طرفی مسئولیت آبادانی زمین، محیط‌زیست و طبیعت با انسان است (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۱۵۱).

۲. درخت و اهمیت آن در سه دین هندو، زرتشت و اسلام

۲-۱. دین هندو

در سنت هند باستان درختان اهمیت زیادی داشته‌اند. در وداها اشارات زیادی به رستی‌ها؛ درختان، گیاهان و اهمیت و محافظت آنها شده است. در سراسر هند مردم از درختان برای دفع بلا و دور کردن چشم بد استفاده می‌کنند. برای نمونه، قبایل چادرنشین راجستان برگ‌های درخت (Bilatisij) را به گردن کودکان گره می‌زنند تا آنها را از چشم بد محافظت کند (مقدم ماهری، ۱۳۹۴، ص ۹۶). حفظ درخت و احترام به آن در میان هندوها تقدس خاصی دارد. *الیاده* نوشته است: «نگاره‌ی ظهور خدا در درخت، یکی از گسترده‌ترین نگاره‌های رایج در زمینه تقدس درختان است که از مضمون‌های بسیار متداول در هنر تجسمی شرق باستان به‌شمار رفته و نمونه‌هایی از آن را می‌توان در سراسر بین‌النهرین، مصر و هند باستان یافت» (الیاده، ۱۳۹۴، ص ۲۶۹).

کارکرد و کاربرد درخت در بین هندوها زیانزد است. فیشر در این باره می‌گوید: در «موهنجو دارو» (Mohaenjo Daro)، قدیمی‌ترین تمدن هند که مربوط به هزاره سوم ق.م است؛ ظهور خداوند در درخت انجیر هندی مصور گردیده است. نشانه‌های ظهور خداوند در گیاهان که در متون ودایی نیز قابل مشاهده است، نشان از وجود باورهای گسترده‌ای در مورد تقدس درختان در میان هندوان باستان دارد» (فیشر، ۱۳۸۳، ص ۲۰). این سنت‌ها که پس از ظهور آیین بودا همچنان کارکردهای کهن خود را در جامه‌ای همگون با گذشته حفظ کرده‌اند، به‌صورت مجموعه‌ای از نمادها در آیین بودا به حیات خود ادامه داده و بر تمثال‌های نمادین بوداشاکیامونی نقش بستند. مفاهیم نمادین و اسطوره‌ای این روایت، از اصلی‌ترین مضمون‌های رایج در نگارگری بودایی است که در آن درختان و تخت‌های خالی را به جای پیکره‌های بودا تصویر می‌کردند (همان). کاشت و حفظ و مراقبت از درختان در انواع خود در میان هندوها جایگاه ویژه‌ای داشته است. هندوان اعتقاد دارند در بعضی درختان و گیاهانی که برای بشر سودمند است، روحی وجود دارد (هال، ۱۳۸۳، ص ۲۹۰).

هندوان نقش درخت در زندگی آدمی را به رسمیت شناخته و برای

با آب در صحرای عربستان، سرچشمه‌ای دینی دارد و آنجایی که خشکی غبارآلود وضعیتی عادی به‌شمار می‌رود؛ آب معنای افزون‌تر یافته است. در نتیجه پاک‌سازی بدن با آب، رویدادی استثنایی شبیه به پاک‌سازی روح، قلمداد شده است (الیارد، ۱۳۹۰، ص ۱۵۷).

امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «زندگی گوارا نمی‌شود، مگر آنکه انسان از سه نعمتِ هوای پاکیزه، آب گوارای فراوان و زمین حاصل‌خیز بهره‌مند شود» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۵، ص ۴۹). سخن از گوارا بودن زندگی است، نه فقط زنده ماندن؛ زیرا قحطی‌زدگان کشورهای تهی‌دست، با فقر، مرض و تکدی زنده‌اند؛ ولی از حیات گوارا بهره‌مند نیستند. آنان در محیط «لایموت فیها و لایحیی» به‌سر می‌برند، که نه مرده‌اند و نه از زندگی بهره‌ای دارند (جوادی آملی، ۱۳۹۲، ص ۸۷). قرآن کریم در آیات بسیاری ریشه‌ی زندگی، در منشأ و در پیدایش و صحنه‌ی هستی و تلاوم حیات را از آب دانسته است. آغاز آفرینش انسان را از آب دانسته است؛ به‌طوری‌که این بیان در آیه «وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا...» (فرقان: ۵۴)؛ و اوست که از آب بشری آفرید، تصریح شده است. یافته‌های بشر امروزی مبنی بر اینکه بخش اعظم بدن انسان را آب تشکیل داده و آب نقش مهمی در بسیاری از فرایندهای بیولوژیکی در فیزیولوژی بدن نقش مهمی ایفا می‌کند را می‌توان در همین راستا تفسیر کرد.

آب موهبتی الهی است که کمتر نعمتی با آن برابری و همسانی می‌کند. آب مایه‌ی حیات است و زندگی بدون آن ممکن نیست. قرآن کریم، مبدأ آفرینش هر موجود زنده‌ای را آب می‌داند این امر در آیه «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ» (انبیاء: ۳۰)؛ و هر چیز زنده‌ای را از آب پدید آوردیم، بیان گردیده است. از چهار فرشته‌ی مقرب الهی که به تعبیر صدرالمتألهین تجلیات اسماء کل الهی هستند، آب صورت جبرائیل بیان شده است (مدیری و خدایاری، ۱۳۸۷). اهتمام ویژه‌ی اسلام به نظافت و پرهیز از آلودگی، حمایت روشن اسلام را از حفظ محیط‌زیست و نیالودن آن می‌رساند. بر همین اساس، در قرآن کریم خداوند همان‌طور که حق بهره‌برداری از محیط‌زیست و طبیعت را برای انسان مقرر فرموده، مسئولیت عمران و آبادانی زمین را نیز بر عهده او گذاشته است. در سوره «هود» آمده است: «خداوند شما را از زمین پدید آورد و آبادی آن را به شما واگذاشت» (هود: ۶۱). این آیه به آدمیان می‌آموزد که محافظت، و آباد کردن محیط‌زیست از وظایف انسان است و هر عملی که با آبادانی محیط‌زیست منافات داشته باشد، مورد نکوهش و ممنوع است و تخریب محیط‌زیست و

نیست و متغیر است) و این درخت عالم در نزدیکی پیدا نشده است، دیرینه است؛ بیخ درخت بر هم است و پاک است و آن را بی‌زوال می‌گویند و همه عالم متعلق به اوست، هیچ‌کس از او نمی‌تواند گذشت» (اوپانیساد، ۱۳۵۶، ص ۲۲۹).

۲-۲. دین زرتشت

در دین زرتشت و در سروده‌های زرتشت موارد متعددی مشاهده می‌شود که در آنها در مورد بهتر زیستن از لحاظ اینکه انسان پاک‌ترین موجود است و خالق، او را بر روی زمین آفرید و باید برای حفظ محیط‌زیست از جمله آب‌ها، گیاهان و چارپایان نگهداری باشد. در سروده‌های گاتاها آمده است: «باور دارم دین مزدایی را که پاکیزگی آب‌ها، گیاهان و حمایت و نگاهبانی چارپایان را آموزش داد؛ باور دارم خداوندگار اهورامزدا را که این جهان را بیافرید و انسان را به پاکی بر روی آن پدید آورد» (رضی، ۱۳۷۸، گاتاها، بخش پنجم، ص ۱۶۵).

درخت در میان زرتشتیان و ایرانیان قدیم از کرامت و ارزش خاصی برخوردار بود؛ به‌گونه‌ای که درختان را تقسیم‌بندی می‌کردند و هر کدام از آنها نمادی از شیء خاصی بود. درخت در دین زرتشت دارای اقسام خاصی همچون درخت آسمانی و درخت زمینی، درخت زندگی و درخت مرگ و درخت کیهانی است (سیرلو، ۱۳۹۲، ص ۳۸۹-۳۸۸). درخت کیهانی داری هفت شاخه از طلا، نقره، مفرغ، مس، قلع، فولاد و آلیاژی از آهن است و مظهر تاریخ هفت‌گانه و هفت ستاره‌ای است که هر یک موکل یک هزاره‌اند (کوپر، ۱۳۹۸، ص ۱۵۴). همچنین نمادگرایی دو درخت، یعنی هوم سفید (درخت آسمانی که بر روی کوه البرز، کوه مقدس، محور جهان می‌روید)، و دیگری، هوم زرد (که زمینی است و انعکاسی از هوم آسمانی به‌شمار می‌رود) (همان). دو درخت در آیین زرتشتی وجود دارد که یکی درخت عقاب خورشیدی که از او اقیانوس نخستین بیرون آمد، و درخت همه تخمه، که دانه‌های آن، «مایه همه موجودات زنده» است (همان).

احترام به طبیعت و درخت و محافظت از آن نزد ایرانیان از اهمیت والایی برخوردار بوده است؛ به‌گونه‌ای که درختان را نشانه زندگی، آفرینندگی و باروری می‌دانند. در فرهنگ کهن ایرانی هر آنچه داده خداست، پاک و دوست‌داشتنی است و درختان به‌عنوان یکی از نمادهای ظهور اراده خداوند یکتا بر روی زمین به‌منزله یکی از بخشش‌های خدایی، از تقدس و ارزش ویژه‌ای برخوردار بوده‌اند. درخت در باور ایرانیان هنگام خشک‌سالی به‌عنوان نماد پایداری در مقابل دیو بدمن قحطی از

هریک از درختان ارزش و احترامی خاص قائل‌اند که بازگوکننده احترام و حفظ نوع درخت است (دوبوکور، ۱۳۷۳، ص ۱۳). هندوان معتقدند بودا در کنار درخت به روشنگری رسید و از این‌رو، درخت مقدس است و باید از درخت طلب بیش و آگاهی خواست. آنها معتقدند بودا در کنار درخت (Bodhi = روشن‌شدگی) به راه افتاد؛ پشت به درخت بودی و رو به شرق در ده کمال (Dasa paramiyo) به دیانه پرداخت. وی در نخستین پاس شب به دانش وجودهای پیشین، در پاس میانی شب به بینش آسمانی و در آخرین پاس شب به دانش زنجیر علی دست یافته و سپس به مقام همه‌آگاهی (Sabbannuta- Nanam) دست یافت (پاشایی، ۱۳۸۶، ص ۱۳۲).

همبستگی میان عناصر طبیعی و مخصوصاً نباتات و گیاهان با انسان، سبب شده تا مردم بسیاری از نقاط جهان از جمله هندوستان برای برخی از گیاهان و درختان قداست و ویژه‌ای قایل باشند. عقاید اساطیری ودایی مبتنی بر این نکته است که همه پدیده‌های طبیعت، جاندار و الهی بوده و به همین دلیل می‌تواند هدف ستایش و نیایش مردمان باشد (بهار، ۱۳۷۵، ص ۱۳۸). باورهای جان‌گرایی (انیمستی) که حضور ارواح طبیعت را به‌عنوان بخشی انکارناپذیر از اعتقادات مذهبی هندوان مطرح ساخت، نه تنها در دوران ودایی حائز اهمیت بود؛ بلکه پس از آن نیز در مناسک و آیین‌های مختلف نقش قابل ملاحظه‌ای را ایفا می‌کند؛ به‌طوری‌که حتی امروزه نیز هنگام بریدن شاخه‌هایی از درختان برای ساخت تندیس‌های خدایی، افرادی از هر چهار کاست (طبقه) هندو در شب آن درخت را مورد پرستش قرار می‌دهند و با این دعا آن را نیایش می‌کنند که «ای درخت، ما می‌خواهیم که از چوب، تندیس فلان خدای را بسازیم؛ به تو احترام می‌گذاریم؛ عبادت ما که مطابق احکام مذهبی انجام می‌گیرد را بپذیر؛ موجوداتی که اینجا زندگی می‌کنند، باید پیشکش‌های ما را بپذیرند و برای اسکان مکان دیگری را انتخاب کنند و ما را ببخشند؛ سلام بر همه آنان» (جلالی نائینی، ۱۳۷۵، ص ۵۱۵).

در هندوستان، درخت یکی از انگاره‌های رایج در هنر هند است که در نقش‌پردازی آن، جنبه‌های اساطیری، دینی و تزیینی به شدت مشاهده می‌شود. اهمیت درخت در هندوستان، آنجا مشخص می‌شود که عالم را به درخت تشبیه می‌کنند. این بینش در اوپانیساده‌ها با دقت و صراحت بیان شده است؛ آنجاکه بیان شده است: «عالم درختی است که بیخ آن بالا است و شاخ‌های آن رو به پایین است و نام این درخت «آشواته» است (این درختی که فناپذیر نیست و تا قیامت می‌ماند و برگ‌های آن همیشه در حرکت است. پس این عالم هم بر یک قرار

کمتر چیزی وجود دارد که بتواند زودتر از درخت، اندیشه کمال و سعادت را به ذهن خطور دهد؛ زیرا درخت برای رسیدن به کمال رشد، امکان مکانی و زمانی داشته است؛ چون شاخه‌هایش به بیرون و رو به بالا نمایان است؛ کمال آن بسته نیست، بلکه باز است.

در این زمینه «قرآن مجید همین مثل را برای خود - یعنی کلمه طیبه را - به کار می‌برد؛ زیرا خود بهترین کلام است. «آیا ندیده‌ای که خدا چگونه مثل زد؟ سخن پاک (کلمه طیبه)، چون درختی پاک (شجره طیبه) است که ریشه‌اش در زمین استوار و شاخه‌هایش در آسمان است» (لینگر، ۱۳۷۷، ص ۷۳). تعابیر درخت در قرآن بسیار متنوع و شگفت‌انگیز است؛ مثلاً در سوره «یس» در بحث بسیار مهم آفرینش و حیات بازپسین، خداوند پدید آمدن آتش را از درخت سبز به‌عنوان پدیده‌ای شگفت و عبرت‌آموز نقل می‌کند. فخر رازی بیان می‌کند: «آتش در دل درخت، همانند شعله حیات در پیکر انسان است و خداوند آفرینش آتش و ذکر آتش در درخت را به‌عنوان مقدمه‌ای برای آفرینش بزرگ خود بیان کرده است» (مهاجرانی، ۱۳۹۶، ص ۱۱۷).

جایگاه و حفظ درخت در ایران به قبل از اسلام برمی‌گردد و این نوع نگرش به دوران ایران اسلامی سرایت کرده و احترام به درخت در بین مردم اهمیت دارد؛ به‌طوری‌که «در ایران باستان، هنگام تشییع جنازه پادشاهان از جمله کوروش، تشییع‌کننده‌ها درخت سروی را از ریشه در آورده، پشت جنازه حمل می‌کردند. درخت سرو، نماد جنس نر و درخت خرما (تاک) نماد جنس ماده در ایران باستان بود. این رسم که از درخت به‌عنوان نماد زندگی در مراسم تدفین جنازه استفاده شود، به مرور در دوره صفویه، در مراسم تاسوعا و عاشورا دوباره‌سازی شده و به شکل نمادین آن یعنی عَلم و کُتَل که یکی شبیه درخت نخل و دیگری شبیه درخت سرو است، درآمده است. این امر امروزه یکی از رسوم نمادین دین اسلام است» (انصاری، ۱۳۷۸، ص ۱۱۹).

خداوند در سوره «انعام» از درختان به‌عنوان نشانه‌ای از خالق برای مردم یاد کرده است: «و اوست کسی که از آسمان، آبی فرود آورد؛ پس به‌وسیله آن، از هر گونه گیاه بر آوردیم و از آن جوانه سبزی خارج ساختیم که از آن دانه‌های متراکمی برمی‌آوریم و از شکوفه درخت خرما، خوشه‌هایی است نزدیک به هم و نیز باغ‌هایی از انگور و زیتون و انار - همانند و غیر همانند - خارج کردیم. قطعاً در اینها برای مردمی که ایمان می‌آورند، نشانه‌هاست» (انعام: ۹۹).

کاشت و حفظ و احترام به درختان در اسلام سفارش شده است؛ به‌گونه‌ای که اگر کسی درختی بکاره، برای او حیات درست بازپسین به

آنها یاد می‌شده است. براساس اسطوره‌های ایرانی، گوهر تن زرتشت به‌دست خرداد و مرداد، (دو مرداد امشاسپند اهورایی) از آب و گیاه ساخته شد؛ و وقتی که زرتشت به سن سی سالگی رسید و «هومن» از سوی نیمروز (جنوب) بر وی نازل گشت و او را برای نخستین گفت‌وگوهایش با خداوند، به عالم بالا (گرزمان و عرض اعلی) برد؛ اهورامزدا در این سفر آسمانی و معنوی، درختی را به زرتشت نشان داد و گفت این درخت گیتی است و هفت شاخه فلزی آن نماد هفت دوره آینده جهان است (پورخالقی، ۱۳۸۷، ص ۹۸). در اینجا شاخه زرین اشاره به عهد زرتشت و گشتاسب و شاخه سیمین اشاره به عهد اردشیر و بهمن، سپندداتان دارد. شاخه‌های دیگر آن، که شاخه‌های رویین و برنجین و ارزبرین و پولادین و آهن‌آلوده و تیره (آهن گومیخت) هستند، به حسب ترتیب، متعلق به عهدهای اردشیر بابکان، بلاش اشکانی، بهرام گور و خسرو پسر قباد؛ و آخرین شاخه که آهن‌آلوده و تیره است، به عهد سلطنت دیوهای ژولیده موی خشم‌نژاد (آتشم تخمک) اشاره دارد (پورخالقی، ۱۳۸۷، ص ۹۸).

مهم‌ترین درختان نزد ایرانیان؛ هوم، سرو، انار، سدر (کنار)، تاک، چنار، برس (شاخه‌ای بریده از درختی که روحانیون زرتشتی در برخی از مراسم آیینی آنها را به‌دست می‌گیرند)، نخل، انار، بلوط و نیلوفر (لوتوس) هستند، که نقش آنها روی ساختمان‌ها، بشقاب‌ها، فرش‌ها و... وجود دارد. تقدس درخت هوم و استفاده از آن نزد ایرانیان زرتشتی باعث پاک شدن عمل هر فرد می‌شود. در ایران مناسک درخت هوم بخشی از مراسم بزرگ یسناست. برای نثار هوم، موبد چهارزانو می‌نشیند، گیاه هوم را می‌سایند و شیره آن را از صافی‌ای که از موی گاو مقدسی ساخته شده، می‌گذرانند تا آن را با آب تقدیس شده بیامیزند (هینلز، ۱۳۹۱، ص ۱۸۱).

۲-۳. دین اسلام

اهمیت درخت و درخت‌کاری و حفظ و احترام به آن در اسلام به‌گونه‌ای است که قرآن بارها از درخت (شجره) و حفظ و احترام به آن سخن گفته است. در قرآن کریم که الهام‌بخش اندیشمندان و هنرمندان است، بارها از واژه درخت و انواع گوناگون آن، مانند طوبی (رعد: ۲۹)، خرما (بقره: ۲۶۶؛ انعام: ۹۹ و...)، زیتون (مؤمنون: ۲۲؛ تین: ۱)، انار (رحمن: ۶۸؛ ابراهیم: ۲۴)، انجیر (تین: ۱) و... نام برده شده و معانی بسیار عمیق و با ارزشی را به‌صورت نمادین به‌کمک آن بیان کرده است. علت این مسئله را می‌توان این‌گونه بیان کرد که «طبیعت» برای انسان، اولین اسباب دنیوی تجلی ساحت الهی است.

خویشاوندی میان همه موجودات است. اصل آزار نرساندن به موجودات (اهیمسا)، اصل برابری برای همه گونه‌ها، با توسعه این مسئله که کشتن یا زدن به یک موجود زنده، فرد را از نجات دادن از بلایا و رنج‌ها دور می‌دارد. معتقد هندویی خود را موظف می‌داند که نه تنها از زبان زدن به جانوران و دیگر گونه‌های حیاتی اجتناب ورزد؛ بلکه حتی فکر اذیت کردن جانوران به ذهنش خطور نکند؛ و خاستگاه این مسئله از توجه به نگهداری از طبیعت است. این اصل در چارچوب مفاهیمی چون «درمه» و «کرمه» که علت زندگی مکرر (تناسخ) هستند، بهتر فهمیده می‌شود (یانگ، ۲۰۰۸، ص ۱۹). از قدیمی‌ترین آداب دینی در آیین هندو، «بهکتی» است؛ و مورد قبول مکاتب هندی است (ساگا، ۲۰۰۹، ص ۶۱). عبادت و عمل خالصانه برای یک خدا که تمام هستی را پوشش می‌دهد (بهگودگیتا، ۱۳۹۸، ص ۷).

می‌توان دریافت که معتقد به آیین هندو برای طبیعت پیرامونش احترام خاصی قائل است. مهم‌ترین منبع اندیشه بهکتی یعنی، بهگودگیتا در بیانی زیبا در این رابطه چنین می‌گوید: «شخص فرزانه کسی است که با یک گاو، یک فیل، یک سگ و یک بی‌خانمان به احترامی یکسان رفتار می‌کند؛ که او به برهمن نشان دهد و دارای علمی عظیم است» (همان، ص ۵۱). بدین‌سان ارتباط معتقد هندو و محیط اطراف را روشن می‌سازد و نیز بیان می‌کند که انسان فرزانه و دانشمند هندو به همه گونه‌های حیات به‌طور یکسان باید رفتار کند و هیچ تفاوتی میان آنان قایل نشود. کشتن هر حیوانی برای گوشتش در دین هندوان مجازاتش مرگ است و در کتاب قوانین مانو آمده است: «یک شخص که حیوانی را برای گوشتش می‌کشد، به مرگ فجیعی خواهد مرد». این یک عدالت کرمه‌وار یا زندگی مکرر است که به واسطه تناسخ روح داده می‌شود. استفاده از گوشت حیوانات قربانی نیز ممنوع بوده است. چنانچه در مهابهاراتا نقل شده زمانی که ریشی‌ها و خدایان درباره شایستگی هدیه غلات (حبوبات) یا بره (حیوانات) قربانی در جشن بحث می‌کردند؛ ریشی‌ها بر این اصل پافشاری می‌کردند که براساس آموزه‌های ودایی باید وسایل قربانی، تنها غلات باشند و همچنین هیچ حیوانی نباید قربانی شود. ریشی‌ها همچنین تأکید می‌کردند که درمه هرگز اجازه قربانی هیچ حیوانی را نمی‌دهد. علاوه بر این، بسیاری از حیوانات و پرندگان توسط هندوها قابل احترام هستند، و اعتقاد دارند آنها همسران متعدد خدایان و الهه‌ها هستند (دیوید، ۲۰۰۶، ص ۱۶۸).

ارمغان می‌آورد. از جمله آثار خیر ماندنی، احیای محیط‌زیست، مانند درخت‌کاری، حفر قنات یا چاه آب، سدسازی و دیگر فعالیت‌هایی است که بستر مناسبی را برای زیست بشر فراهم می‌کند. در آموزه‌های دینی نقل است اگر انسان درختی بکارد یا کاری که مورد استفاده مردم واقع شود، انجام دهد؛ تا آن عمل باقی است همواره در نامه اعمال آن شخص پاداش نوشته می‌شود. این نگرش به کارهای عام‌المنفعه، زمینه و مشوقی برای احیای محیط‌زیست است» (جوادی آملی، ۱۳۹۲، ص ۱۹۹-۲۰۰). در تعالیم آسمانی اسلام آبیاری درخت مانند سیراب کردن مؤمن تشنه، دارای ثواب و پاداش است. پیامبر اکرم ص می‌فرماید: «من سقی طلحه او سدره فکانما سقی مؤمناً من ظمأ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ص ۲۱۲)، به این معنا که اجر سیراب کردن درخت مانند سیراب کردن مؤمن است. در این راستا غرس درخت و ایجاد فضای سبز نیز جزء سنت‌های حسنه دینی است که در سعادت اخروی انسان مؤثر است (جوادی آملی، ۱۳۹۲، ص ۲۰۰). تقدس درختان که همان صدقه جاریه نیز تلقی شده و نکوهیده بودن تخریب و ضربه زدن به درختان در دین اسلام به‌گونه‌ای است که از پیامبر اکرم ص نقل شده است که شکستن شاخه‌های درختان نزد من مانند شکستن بال فرشتگان است. همچنین در باب اهمیت کشت و حفاظت از درختان در حدیثی از پیامبر اکرم ص بیان شده است که فرمود: اگر قیامت بر پا شد و در دست یکی از شما نهالی بود، اگر کمی پیش از قیامت توانست آن را بکارد، باید بکارد (محدث نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۳، ص ۴۶۰).

۳. حقوق و حفظ حیوانات در سه دین هندو، زرتشت

و اسلام

۳-۱. دین هندو

در دین هندوان با عنایت به تقدس پدیده‌های طبیعی، راهکارهایی برای حفظ طبیعت و محیط‌زیست توصیه شده است. در دین هندو اساس وداها بنایش بر قربانی بوده و خاستگاه وجود این عمل قربانی، برگرفته از فعل خدایان در قدیم است. با آمدن مکتب جین و اصرار مهاویرا بر اصل عدم آزار و آسیب به جانداران (اهیمسا)، هندوها این اصل را از دین جین به عاریه بردند. اهیمسا، «پرهیز از خشونت و صلح‌طلبی»، این معنا را تداعی می‌کند که انسان نباید عملی انجام دهد که دیگران را در سختی و رنج و آشفته‌گی قرار دهد؛ بلکه بنای آن بر ویژگی مثبت عشق به همگان است که ثمره آن رسیدن به

۳-۲. دین زرتشت

در دین زرتشت وقتی در زمینه حقوق، اهمیت، احترام و جایگاه حیوانات بحث می‌شود، برای فهم این مطلب مسئله خیر و شر مطرح می‌شود. این مسئله بازگوکننده حقوق، عدم آزار به حیوانات و جایگاه آنها را بیان می‌کند. نتیجه تفسیر مسئله خیر و شر در الهیات زرتشتی به این گونه است که دو نیروی اندیشه و منش نیک (سپنتامینو) و اندیشه و منش بد (انگره مینو) بر جهان حکومت می‌کنند. اما آنها معتقدند تنها اهورامزدا شایسته پرستش است. بنابراین برابری تعالیم زرتشتی این است که اهورامزدا در آغاز موجوداتی عاری از عیب و نقص آفرید؛ سپس حمله بدخواهانه انگره مینو موقعیت جهان را دگرگون ساخت (بویس، ۱۳۷۴، بخش ۲، فصل ۸، بند ۴۰-۴۷). براساس همین بیان، از خوب و بد در عالم، بنای حقوق موجودات زنده در تعالیم زرتشتی شکل گرفته است.

از مباحثی که در مسئله حقوق حیوانات در تعالیم زرتشتی مورد توجه قرار گرفته و می‌تواند معیاری برای سنجش حقوق حیوانات در نظام الهیاتی زرتشت باشد؛ توجه به اهمیت دادن حق حیات حیوانات است. بی‌تردید در تعالیم زرتشتی قربانی کردن به معنای خاص آن، یعنی گرفتن حیات حیوان زنده، با آداب خاصی که غالباً برای حلال و پاک شدن و استفاده از گوشت آن حیوان انجام می‌شود و از کشتن و نابود کردن حیوانات زبان‌رسان به انسان، بدون آداب قربانی، همواره وجود داشته است. البته این روش در جامعه فعلی زرتشتیان، تا حدودی منسوخ شده است و همین مسئله باعث شد تا برخی اندیشمندان بدون توجه به کتب دینی و پیشینه تاریخی دین زرتشت، این آیین را همتراز آیین سیک هندی، دینی تصور کنند که به حیات موجودات زنده اطراف خود احترام زیادی می‌گذارد و آنان را نمی‌کشد (اوستا، ۱۳۹۵؛ بویس، ۱۳۷۴، بخش ۲ فصل ۸).

حفظ و توجه به اهمیت حیوانات در دین زرتشت از چنان جایگاهی برخوردار بوده که در جاهای گوناگون اوستا، کتاب مقدس زرتشتیان و متون فارسی میانه اشارات زیادی به حیوانات، توصیف و طبقه‌بندی آنها دیده می‌شود (اینسلا، ۱۹۷۵، یسنا ۷۱، ص ۱۹). حیوانات اهرمزد مقدس و مفیدند و در تعالیم زرتشتی که حکایت از لطف اهرمزد نسبت به این حیوانات دارد، شواهد فراوانی در دست است. حیوانات مقدس برای استفاده انسان و خدمت رساندن به انسان آفریده شده‌اند و از این رو، قوانین مختلفی برای حمایت از آنان بنا شده است. برترین امشاسپند یعنی بهمن، حامی دنیای حیوانات و نجات‌دهنده انسان و حیوان است. براساس آموزه‌های

زرتشتی، حیوانات مقدس نقشی فعال و پویا در همه مراحل زندگی انسان ایفا می‌کنند. در این دین، حیوانات مقدس با اینکه قابل قربانی کردن و خوردن هستند، در آیین‌های مذهبی، اسطوره‌ها و افسانه‌ها نیز از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. در آموزه‌های زرتشتی، حیوانات دارای روح‌اند و در سروده‌هایی از اوستا به روان (Av. Uruuan) حیوانات اشاره شده است (اوستا، ۱۳۹۵، یسنا ۱، ص ۳۹؛ یسنا ۱۳، ص ۷۴).

با نگاهی دقیق می‌توان در تعالیم زرتشتی جایگاه حقوقی حیوانات را به سه گروه تقسیم کرد: ۱. حیوانات مقدس؛ این گروه از حیوانات دارای حقوق بسیار مفصلی هستند و از احترام ویژه‌ای نزد زرتشتیان برخوردارند. دلیل ممتاز بودن این حیوانات از سایر حیوانات سودرسان و مقدس، این است که هم در مبارزه با موجودات اهریمنی حضور دارند و هم بعضی از آنها مانند سگ و گاو نقش کلیدی در اجرای مراسمات دینی دارند (دارمستتر، ۱۳۸۴، ص ۱۲۵)؛ ۲. حیوانات مباح؛ این دسته از حیوانات با اینکه همانند دسته اول حق و حقوقی دارند؛ اما از منظر حقوقی یک درجه پایین‌تر از حیوانات مینوی هستند. کارکرد این حیوانات مقدس و اهریمن‌ستیز مانند اسب، گوسفند و شتر، برای کار، تغذیه، حمل و نقل است (همان)؛ ۳. حیوانات منفور و مودی؛ گروه سوم از حیوانات مانند موجه، مار، گرگ و وزغ، همواره با موجودات دشمن بوده و متعلق به اهریمن هستند و از هیچ حق و حقوقی برخوردار نیستند. و انسان‌ها از کشتن آنها ابایی ندارند و به هر بهانه‌ای آنها را می‌کشند (همان). تقدس و اهمیت و حفظ برخی حیوانات مانند گاو در دین زرتشت به گونه‌ای است که هرگونه صدمه و آسیب به آنها مجازاتی در پی دارد و کشتن آن حیوان جز در مراسم آیین قربانی جایز نیست. نگهداری و رسیدگی به مکان و غذای گاو، بیش از هر حیوان سودمند دیگری حائز اهمیت است (همان، ص ۳۴۰).

در دین زرتشت حیوانی که برای قربانی انتخاب می‌شود، از آن مراقبت‌های ویژه به عمل می‌آید؛ به گونه‌ای که انتخاب و گزینش نوع حیوان برای قربانی و نیز زمان انجام مراسم و تدارک مراسم قربانی، قوانین خاص خود را داشت. در این قوانین تأکید بر آزار و آسیب نرساندن به حیوان و اجتناب از زجر دادن حیوان تا آخرین لحظه، تأکید شده بود. مصرف و استفاده از گوشت قربانی نیز دارای قوانین خاص خود بوده و بخش‌های مختلف اعضای حیوان میان خدایان (به شکل نمادین) از طرفی و انسان‌ها از طرفی دیگر، تقسیم می‌شد. از سویی قربانی کردن حیوانات به جهت استفاده بعدی از گوشت آنها در آماده کردن غذا، بی‌تردید یکی از اهداف مراسم قربانی بوده است (ویلیام، ۱۹۹۰، ص ۵۹).

آزار حیوانات در اسلام به‌گونه‌ای سفارش شده است که آزار رساندن به حیوانات مساوی است با تزییع حق‌الله؛ و اگر کسی مرتکب این عمل شود، خود از مصادیق ناسپاسی از خداوند شمرده می‌شود. همچنین نباید به حیوانی که وسیله برکت شده، آزار و زیان رسانده شود. در کتاب *جواهرالکلام* در بحث ودیعه آمده است: «اگر مالک حیوان به شخصی که حیوان را به امانت گرفته، بگوید به آن آب و علف نده؛ دستور او پذیرفتنی نیست و آب و علف دادن حیوان واجب است؛ زیرا باید حق‌الله رعایت شود (نجفی، ۱۳۶۷، ص ۲۷ و ۱۱۱).

در خصوص حقوق حیوانات در اسلام سفارشات زیادی شده است. سیره پیامبر ﷺ و بزرگان دین بیانگر حفظ حقوق حیوانات است. با توجه به اینکه حقوق حیوانات قابل اسقاط نیست، این وضعیت را دشوار می‌کند؛ زیرا تنها راه خروج از عهده آن انجامش است. درحالی‌که در حقوق انسان‌ها می‌توان با جلب رضایت صاحب حق، از انجامش سر باز زد. از این رو، این سخن ارزشمند پیامبر ﷺ بهتر تبیین می‌شود که در بیانی ظریف فرمود: «اگر ستمی که به حیوانات می‌کنید، بر شما بخشوده شود، بسیاری از گناهان شما بخشوده شده است» (متقی هندی، ۱۴۰۹ق، ص ۶۶). پیامبر اکرم ﷺ فرمودند: حیوان شش حق بر گردن صاحب خود دارد: هرگاه از آن پیاده شد، علفش دهد؛ هرگاه از آبی گذشت، آبش دهد؛ به ناحق آن را نزند؛ بیشتر از قدرتش آن را بار نکند؛ بیشتر از توانش آن را راه نبرد؛ و مدت زیادی بر روی آن درنگ نکند (محدث نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۸، ص ۲۵۸).

در اسلام برای نگهداری و حراست از حیوانات سفارش شده که از افراد امین، خیرخواه و مهربان برای نگهداری از حیوانات استفاده شود. امیرمؤمنان علیؑ طی نامه‌ای به عاملان خود، که مأمور آوردن زکات‌های دریافتی بودند، چنین سفارش فرمود: جز خیرخواه مهربان و امین حافظ، دیگری را بر چهارپایان مگمار؛ کسی که بر حیوانات سخت‌گیر و آنها را تند نراند، نرنجاند و خسته نکند؛ به مأمور سفارش کن شتر را از بچه شیرخوارش جدا نکند، و آن قدر شیرش را ندوشد که به بچه او زیان رساند؛ شتری که پایش آسیب دیده و از حرکت ناتوان است، آهسته براند؛ ساعتی را به استراحت حیوانات اختصاص دهد (نهج‌البلاغه، ۱۳۸۳، نامه ۲۵). احترام به حیوانات در اسلام از اهمیت والایی برخوردار است؛ به‌گونه‌ای که امیرمؤمنان علیؑ از رسول خدا ﷺ نقل کرده‌اند که فرمود به صورت چهارپایان نزنید و به آنها لعنت نکنید (محدث نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۸، ص ۲۶۱).

در دین زرتشت، در اوستا و در متون فارسی میانه «خرفستران» یا حیوانات «مودی»، مانند موش، مار، عقرب و مگس، مخلوقات اهریمن و در نتیجه دارای طبیعتی پست‌اند و به دنیای دیوان تعلق دارند. براین اساس، انسان به مقابله با این نوع جانوران ترغیب شده است. در گاهان واژه خرفستر برای بدخواهان مزدیسنان و دشمنان بیان‌نورد و راهزنان و زیان‌کاران به کار برده شده است (بیلی، ۱۹۷۰، ص ۲۵-۲۸؛ اینسلر، ۱۹۷۵، سینا ۲۸، ص ۲۵؛ سینا ۳۴، ص ۵). در دین زرتشت علاوه بر از بین بردن حیوانات مودی و خطرناک، به‌خاطر وجود شر و اهریمن در آنها، حیوانات مقدس و مورد احترام زیادی وجود دارد که کشتن و آزار و اذیت آنها مجازات سنگینی داشته است. مهم‌ترین و جالب‌ترین خصوصیت دین ایرانیان باستان، دسته‌بندی حیوانات به مفید و مودی، آفریدگان اهرمزد و آفریدگان اهریمن است. برخلاف اندیشه انسان امروزی درباره حیوانات، که بیشتر بر پایه داده‌ها و آزمون‌های علمی قرار دارد؛ نگاه زرتشتیان بر آموزه‌های متافیزیکی و یک نظام ارزشی مبتنی است. زرتشتیان از بین بردن حیوانات مودی را عملی واجب برای پیروزی نهایی نیکی بر بدی می‌دانستند و بسیاری از مورخان و جهان‌گردان از بین بردن خرفستران را به‌عنوان یکی از عناصر اصلی آموزه‌های زرتشتیان آورده‌اند (همان).

۳-۳. دین اسلام

یکی از مبانی دینی اسلام، اصل «عبث نبودن جهان خلقت» است، که مشمول همه موجودات می‌شود. در چنین دیدگاهی حتی اگر بشر بر علت خلقت هریک از حیوانات جاهل باشد، مسلماً در این جهان هستی خلقت آنها عبث نخواهد بود. از احادیث منقول از ائمه معصومانؑ و سیره آنها نیز به‌نظر می‌رسد که اگرچه خداوند تبارک و تعالی اجازه استفاده و به‌کارگیری از حیوانات برای زندگی بهتر انسان‌ها در حد معقول آن مجاز شمرده است (انعام: ۱۴۲-۱۴۶؛ غافر: ۷۹-۸۰؛ یس: ۷۱-۷۳). با وجود این، تصرف انسان در حیات موجودات مطلق نبوده و سلب حیات و تغییر در فیزیولوژی و شرایط زندگی آنها باید در حد ضروریات باشد. در این راستا، شیخ طوسی در مقدمه فصلی تحت عنوان «نفقه چهارپایان» در کتاب *المبسوط فی فقه الامامیه* بیان می‌دارد که: «اگر کسی مالک حیوانی گردید، رسیدگی و نفقه آن حیوان بر اوست؛ خواه حلال‌گوشت باشد یا حرام‌گوشت» (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۱۲۴). حفظ، مراقبت و عدم

دیرباز و قبل از ادیان الهی، نقش حیاتی و حفظ آب، درختان، گیاهان و حیوانات در زندگی انسان‌ها مهم بوده؛ اما دین با بیان آموزه‌هایی در این زمینه‌ها به اهمیت و حفظ و احترام به آنها پرداخته است. در ادیان مورد بحث، حیوانات از شأن و کرامت برخوردارند و انسان حق ندارد حیوانات را مورد آزار و اذیت قرار دهد. در دین هندو گاو مقدس است و احترام آن بر همگان واجب است. در دین زرتشت جایگاه حیوانات و حقوق آنها به گونه‌ای است که «بهمن» برترین امشاسپند، حامی جهان حیوانات و ناجی انسان و حیوان است. در اسلام توجه به حیوانات به صورت عام است؛ به این معنا که هم شامل حیوانی می‌شود که قابل استفاده است و سوددهی دارد و هم شامل حیوانی که قابل استفاده نباشد.

در یک نتیجه‌گیری کلی می‌توان تأکید داشت بر اینکه احترام به حیوانات و حفظ و نگهداری از آنها در هر حالتی واجب است. به‌طور کلی حفظ و احترام به محیط‌زیست و طبیعت از آموزه‌های مهم ادیان مورد بحث بوده و همه آنها انسان‌ها را به حفاظت و نگهداری محیط‌زیست توصیه کرده‌اند.

منابع

- نهج البلاغه، ۱۳۸۳، ترجمه علی شبروانی، قم، دارالعلم.
ابوالقاسمی، محسن، ۱۳۸۳، *دین‌ها و کیش‌های ایرانی در دوران باستان به روایت شهرستانی*، تهران، هیرمند.
انصاری، مجتبی، ۱۳۷۸، *ارزش‌های باغ‌های ایرانی (صفوی اصفهان)*، تهران، دانشگاه تهران.
اوستا، ۱۳۹۵، ترجمه هاشم رضی، تهران، فروهر.
برقی، حمید و دیگران، ۱۳۹۶، «ارزیابی آثار سموم کشاورزی بر محیط‌زیست روستاها (مطالعه موردی: روستاهای شهرستان زرین‌دشت)»، *مدیریت مخاطرات محیطی*، ش ۳، ص ۲۴۷-۲۶۲.
بوس، مری، ۱۳۷۴، *تاریخ کیش زرتشت*، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران، توس.
بهار، مهرداد، ۱۳۷۵، *ادیان آسیایی*، تهران، چشمه.
بهگود، گیتا، ۱۳۹۸، *گیتا*، ترجمه محمدعلی موجود، تهران، خوارزمی.
بی‌نام، ۱۳۵۶، *اویاتیشاد*، ترجمه محمد دارا شکوه، اهتمام تارا چند و سیدمحمدرضا جلالی نائینی، تهران، طهوری.
پاشایی، عسگری، ۱۳۸۶، *بودا*، چ نهم، تهران، نگاه معاصر.
پورخالقی چترودی، مهدخت، ۱۳۸۷، *درخت شاهنامه (ارزش‌های فرهنگی و نمادین درخت در شاهنامه)*، مشهد، آستان قدس رضوی.
پورداد، ابراهیم، ۱۳۵۶، *اوستا*، *یسنه*، تهران، دانشگاه تهران.

در اسلام حتی از آزار رساندن به حیوانات وحشی و غیرحلال گوشت هم نهی شده است. امیرمؤمنان علیه السلام فرمودند: از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیدم، فرمودند: «از مثله کردن پرهیزید؛ حتی اگر سگ درنده باشد» (نهج البلاغه، ۱۳۸۳، نامه ۴۷). از امام کاظم علیه السلام در مورد کشتن مورچه سؤال شد؛ فرمود: آن را نکش، مگر به تو آسیب برساند (حمیری، ۱۴۱۳ق، ص ۲۹۴). نیکی و احترام به حیوانات در آموزه‌های اسلام باعث آموزش گناهان و عفو انسان می‌شود. از رسول اکرم صلی الله علیه و آله نقل شده است که فرمودند: «زنی بدکاره، سگ تشنه‌ای را دید که بر سر چاهی لاله می‌زند و چیزی نمانده بود که از تشنگی هلاک شود؛ آن زن کفش خود را درآورد و آن را به روسری خود بست و به‌وسیله آن از چاه آب کشید و سگ را سیراب کرد. خداوند به‌خاطر احسان به این حیوان، گناهان او را آمرزید» (دُمیری، بی‌تا، ص ۳۷۸و۲). *سعدی* در باب دوم *بوستان* (خزائلی، ۱۳۷۰، ص ۱۷۵) این داستان را در شعری زیبا بیان کرده است:

یکی در بیان سگی تشنه یافت   برون از رمق در جانش نیافت
کله دلو کرد آن پسندیده کش   چو جبل اندر آن بست دستار خویش
به خدمت میان بست و بازو گشاد   سگ ناتوان را کمی آب داد
خبر داد پیغمبر از حال مرد   که ایزد گناهان او عفو کرد

بنابراین، در اسلام، اهمیت دادن به تغذیه حیوان به گونه‌ای است که برای حیوان نفقه در نظر گرفته شده و شامل تغذیه، مسکن، بهداشت و درمان می‌شود. گستردگی شامل چیزهایی است که برای حقوق حیوان و معیشت ضروری است. بنابراین آموزه‌های اسلام به حقوق حیوانات نگاهی جامع دارد و مهربان بودن با حیوان و احترام به آن را سفارش کرده و از هرگونه آزار و زبان رساندن به حیوانات نهی شده است.

نتیجه‌گیری

در سه دین هندو، زرتشت و اسلام، سفارش به حفظ و نگهداری زیست محیطی و طبیعت شده و برخی از مؤلفه‌های زیست محیطی، مانند: آب، درخت و حتی برخی از حیوانات، از تقدس خاصی برخوردارند. از آنجاکه دین و آموزه‌های دینی ارتباطی عمیق با احساسات معنوی انسان‌ها دارد؛ همواره یکی از اصلی‌ترین عوامل شناخت فرهنگ‌ها و انسان‌هاست. بنابراین بی‌شک ادیان در مسئله آب و باور مقدس‌انگاری به آن، نقشی انکارناپذیر دارند، هرچند از

- پیرنیا، محمدکریم، ۱۳۵۳، «ارمغان‌های ایران به جهان معماری: پادیاو»، هنر و مردم، ش ۱۲، ص ۵۲.
- جلالی نائینی، سیدمحمدرضا، ۱۳۷۵، *هند در یک نگاه*، تهران، شیرازه.
- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۹۲، *اسلام و محیط زیست*، چ هفتم، قم، اسراء.
- حمیری، عبدالله بن جعفر، ۱۴۱۳ق، *قرب الاسناد*، قم، مؤسسه آل‌البتیت.
- خزالی، محمد، ۱۳۷۰، *شرح بوستان*، چ هشتم، تهران، جاوید.
- دارمستر، جیمز، ۱۳۸۴، *مجموعه قوانین زرتشت (وندیداد اوستا)*، ترجمه موسی جوان، تهران، ذبیای کتاب.
- دریاباری، سیدزمان و همکاران، ۱۳۹۲، «گیاهان دارویی در اسلام و ادیان»، در: سومین همایش گیاهان دارویی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد آیت الله آملی.
- دمیری، کمال‌الدین، بی‌تا، *حیة الحیوان الکبری*، بیروت، دارالفکر.
- دوبوکور، مونیک، ۱۳۷۳، *رمزهای زنده جان*، ترجمه جلال ستاری، تهران، نشر مرکز.
- رضی، هاشم، ۱۳۶۲، *اوستا*، چ چهارم، تهران، فروهر.
- سرلو، خوان ادواردو، ۱۳۹۲، *فرهنگ نمادها*، ترجمه مهرانگیز اوحدی، تهران، دستان.
- سوامی، کومارا، ۱۳۸۴، *هنر جنوب شرقی آسیا*، ترجمه محمدتقی فرامرزی، تهران، فرهنگستان هنر.
- شاهولی، منصور و زهرا لاجینی، ۱۳۸۸، «فرهنگ زیست محیطی در استفاده بهینه از آب، با تأکید بر اصول پایداری در اسلام»، *مهندسی فرهنگی*، ش ۳۰ و ۳۱، ص ۲۸-۲۹.
- طوسی، محمدبن حسن، ۱۳۸۷، *المبسوط فی فقه الامامیه*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- عقیقی، رحیم، ۱۳۷۴، اساطیر و فرهنگ ایرانی در نوشته‌های پهلوی، تهران، توس.
- علیزاده ندمال، فروغ، ۱۳۹۳، «تقدس آب، نگاهی مشترک در ادیان الهی»، در: *همایش ملی آب، انسان و زمین*، سازمان تحقیقات آموزش و ترویج کشاورزی.
- عینی‌زیناب، حسن و سیدحسن سیحانی، ۱۳۹۷، «تغییرات اقتصادی - اجتماعی معاصر، سیستم‌های غذا و تغذیه، و رژیم‌های غذایی پایدار»، *علوم تغذیه و صنایع غذایی ایران*، ش ۱، ص ۱۲۹-۱۳۸.
- غفاری، علی و همکاران، ۱۳۹۴، «آب در ادیان الهی و غیرالهی»، در: کنگره بین‌المللی تفکر و پژوهش دینی، اردبیل، اداره کل تبلیغات اسلامی.
- فراهانی، حسن، ۱۳۸۰، «قربانی در ادیان»، *معرفت*، ش ۵۱، ص ۷۶-۸۷.
- فیشر، رابرت، ای، ۱۳۸۳، *نگارگری و معماری بودایی*، ترجمه ع. پاشایی، تهران، فرهنگستان هنر.
- کریمی جشنی، حمید و ایوب کریمی جشنی، ۱۳۸۷، «نقش فعالیت‌های کشاورزی در تخریب محیط‌زیست»، *همایش منطقه‌ای کشاورزی، محور رشد و توسعه*، مروودشت، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مروودشت.
- کوپر، جی. سی، ۱۳۹۸، *فرهنگ نمادهای آیینی*، ترجمه رقیه بهزادی، تهران، علمی و فرهنگی.
- کهنسال، محمدرضا و سمیه تقوی، ۱۳۹۲، «ارزیابی برخی شاخص‌های فناوری کشاورزی بر آلودگی هوا در کشورهای منتخب»، *اقتصاد کشاورزی*، ش ۴، ص ۷۵-۸۶.
- لینگز، م، ۱۳۷۷، *هنر خط و تذهیب قرآن*، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران، گروس.
- متقی هندی، علاء‌الدین، ۱۴۰۹ق، *کنز العمال*، بیروت، مؤسسه الرساله.
- مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، *بحار الانوار*، بیروت، دار التراث الاحیاء العربی.
- محدث نوری، میرزاحسین، ۱۴۰۸ق، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، بیروت، مؤسسه آل‌البتیت.
- مدیری، محمود و خدیجه خدایاری، ۱۳۸۷، «اهمیت تقدس و تطهیر معنوی با آب در شاهنامه»، *مطالعات ایرانی*، ش ۱۴، ص ۲۰۷-۲۱۹.
- مقدم ماهری، فریبا، ۱۳۹۴، مطالعه تطبیقی درخت و نمادها هنری آن در ایران باستان و هند باستان، تهران، دانشگاه تهران.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، ۱۳۷۹، *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- مالایی، محمد و محمدجواد اصغری، ۱۳۹۵، «بررسی حقوق جانداران در اسلام و زرتشت، با تأکید بر جهان‌بینی‌ها»، *معرفت ادیان*، ش ۲۹، ص ۲۵-۴۴.
- مهاجرانی، سیدعطاالله، ۱۳۹۶، *حماسه فردوسی*، تهران، اطلاعات.
- میهن‌دوست، محسن، ۱۳۹۷، اسطوره آب، چینی پری و چراغ برات و واکاوی آن با آیین سیاوشان، مشهد، ترانه.
- ناس، جان بی، ۱۳۸۷، *تاریخ جامع ادیان*، ترجمه علی‌اصغر حکمت، تهران، علمی و فرهنگی.
- نجفی، محمدحسن، ۱۳۶۷، *جواهرالکلام فی شرح شرائع الاسلام*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- نصر، سیدحسین، ۱۳۷۷، «دین و بحران زیست محیطی»، ترجمه محسن مدیر شانه‌چی، *نقد و نظر*، سال پنجم، ش ۱ و ۲، ص ۷۸-۱۰۷.
- نقی‌زاده، محمد، ۱۳۸۲، «مشخصه‌های آب در فرهنگ ایرانی و تأثیر آن بر شکل‌گیری فضای زیست»، *محیط‌شناسی*، ش ۳۳، ص ۷۱-۹۲.
- هال، جیمز، ۱۳۸۳، *فرهنگ نگارهای نمادها در هنر شرق و غرب*، ترجمه رقیه بهزادی، تهران، فرهنگ معاصر.
- هینلز، جان، ۱۳۹۱، *ساخت اساطیر ایران*، ترجمه ژاله آموزگار و احمد تفضلی، تهران، چشمه.
- الیاده، میرچا، ۱۳۹۴، *رساله در تاریخ ادیان*، ترجمه جلال ستاری، چ پنجم، تهران، سروش.
- الیارد، لارنس، ۱۳۹۰، *روح آب*، ترجمه حامد نگین‌کمان، تهران، نسل نواندیش.
- Bailey, H.W, 1970, "A Range of Iranica," in W. B. Henning Memorial Volume, London, Gershevitch.
- Dwivd, O. P., 2006, *The oxford handbook of religion and ecology*, Ed: Roger s. Gottlieb, Oxford University.
- Insler. S, 1975, *The Gathas of Zarasthustra*, Acta Iranica 8, London.
- Mccabe, Joseph, 1912, *Toleration and other essaye by Voltaire translated*, with an introduction, G. p. Putnams sons New York and London, Knickerbocker Press.
- Saga, Narad, 2009, *The secrets of Bhakti*; Sterling publishers, pvt.
- Sons, G. p. Putnam's, 1912, *Toleration and other essays by Voltaire*, New York and London, University of London.
- Williams, A. V, 1990, *The Pahlavi Rivayat Accompanying the Dadestan i Denig*, The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, Copenhagen, 2 vols, ch. 59.
- Young, Katherine, 2008, *Ahimsa, Encyclopedia of Hinduism*, Ed:cenisecush, Catherine robinson, New York: Rotluage.